

سیر تکامل برجسته‌بافی در قالی (با تأکید بر قالی‌های لایه‌دار)

زهرآ پیرهن‌دی آزاد (نویسنده مسئول)، دانش‌آموخته فرش مقطع کارشناسی فرش، دانشگاه هنر شیراز

zara.azad2012@yahoo.com

سیده اکرم اولیائی طبائی، مربی و عضو هیئت‌علمی دانشگاه هنر شیراز

oliyaei@shirazartu.ac.ir

چکیده

فرش دست‌باف ایران به دلیل قدمت و ویژگی‌های منحصر به فرد در بازارهای جهانی از شهرت بالایی برخوردار است. کاربردهای استفاده آن در بین عشایر و روستاییان از گذشته تا به امروز محدود به کف‌پوش‌ها نبوده و موارد زیادی را شامل می‌شود از جمله: نمکدان، چته، خورجین، سفره، جانمازی، قاشق دان، بند اسب، قالی، گلیم و ... که موجب شده تا فرش از حالت صرفاً زیرانداز، خارج شده و بنا به نوع مصرف آن، در غالب‌های گوناگونی بافته شود. در این میان قالی‌هایی نیز هستند که جنبه تزئینی داشته‌اند. قالی‌های نقش برجسته‌ای که به شیوه‌های مختلف تولید شده‌اند و پیشینه آن‌ها در ایران با توجه به آثار بازمانده در موزه‌ها و مجموعه‌ها، به عصر سلجوقی و یا حتی قبل از آن باز می‌شود. در این پژوهش که از نوع کیفی است و به روش کتابخانه‌ای و ابزار مطالعه و مشاهده آثار موجود انجام شده است، با توجه به گسترش فن بافندگی و بهره‌گیری از ذوق هنری به معرفی پیشینه برجسته‌بافی در قالی و تکنیک‌های آن پرداخته تا بتوان با استفاده از شیوه لایه‌دار و بهره‌گیری از تکنیک‌های جدید و یا تلفیقی، به روش‌هایی نوین در بافت قالی‌های تزئینی دست‌یافت. جامعه آماری انواع قالی‌های تزئینی و حجم نمونه قالی با بافت لایه‌دار است. در نتیجه پس از بررسی انواع بافت‌ها، تکنیک‌ها و روش‌های بافت، به‌خصوص بافت نقوش برجسته در قالی، در مورد نحوه بافت قالی دورو و لایه‌دار توضیحاتی ذکر می‌شود.

واژه‌های کلیدی: برجسته‌بافی، قالی لایه‌دار، قالی دورو، بافت کتاب، قالی سه‌بعدی

مقدمه

فرش دست‌باف کالایی است که در میان دیگر هنرهای موجود در جهان، تعدادی از کشورها، مدعی خلق آن هستند و مخاطبین فراوانی را از گذشته تاکنون به خود اختصاص داده است. حفظ میراث گذشتگان و تکرار بافته‌های سنتی، کاربردی و یا تزئینی و ثبت خصوصیات این نوع بافته‌ها برای حال و آینده حائز اهمیت است. با این تفاسیر آیا از دست‌بافته‌ای که دارای انواع تکنیک‌ها، روش‌های بافت، طرح و نقش و گره‌های گوناگون است، همانند گذشتگان نمی‌توان فراتر از یک کف‌پوش بهره برد و دیگر کاربردهای آن را مورد استفاده قرارداد؟ آشنایی هرچه بیشتر با خصوصیات ذکرشده، سبب می‌شود تا بهره‌گیری بهتری از آن‌ها داشته و از منسوخ شدن برخی تکنیک‌ها، جلوگیری به عمل آید.

برای عدم یکنواختی و تکرار در بافته‌ها، بهتر است با توجه به گسترش علوم و اهمیت به دانش فرش‌شناسی، استفاده از اطلاعات به‌دست آمده، اقدام به ارائه روش‌های نوین بافت فرش و یا استفاده از تکنیک‌های جدید یا ترکیبی نمود تا علاوه بر حفظ این اثر ملی، بتوان به جنبه‌های بیشتری از این هنر-صنعت دست‌یافت. با آگاهی از دست‌بافته‌های موجود در بازار کنونی که اغلب به صورت کفپوش هستند و به دلیل پیچیدگی برخی تکنیک‌های بافت، شاید بتوان این‌گونه گفت: که فعالان این عرصه، بیشتر از روش‌های ساده و راحت‌تر و کمتر از تکنیک‌های خاص و پیچیده در بافت برای تولید فرش بهره گرفته‌اند. در این راستا نگارنده درصدد آن است که علاوه بر معرفی شیوه‌های مختلف بافت به‌ویژه بافت نقوش برجسته، به تکنیک لایه‌دار در قالی پرداخته و به تلفیق آن‌ها با یکدیگر بپردازد. از جمله منابع مرتبط با برجسته بافی در فرش، می‌توان به مقاله فرهادی (۱۳۸۳)، با عنوان قالیچه‌های گل برجسته دره جوزان ملایر اشاره کرد که به قالی‌های نقش برجسته بافته شده در ملایر اختصاص داشته و پیشینه آن را در این منطقه مورد بررسی قرار داده است و همچنین از جمله نمونه کارهای بافته شده در این حیطه می‌توان به بافت آیات سوره مبارکه «یس» از قرآن مجید، فرش قرآنی جهان اسلام موسوم به فرش عشق در تبریز و فرش قرآنی دورویه در آذربایجان شرقی، اشاره کرد.

روش تحقیق

این پژوهش بر اساس مطالعه کتب موجود در زمینه تکنیک‌های مختلف بافت فرش دست‌باف و مقالات مرتبط با آن، گردآوری شده است. در نهایت نگارنده بر اساس یافته‌های موجود، تکنیک‌ها، ابزارها، تجربیات و با بهره‌گیری و ادغام آن‌ها با یکدیگر، بافته‌ای دورو، لایه‌دار و برجسته، ارائه می‌دهد.

بیان مساله و معرفی نمونه و اطلاعات

فرش دست‌باف ایران به جهت منحصر به فرد بودن در بازار جهانی از شهرت بالایی برخوردار است و قدمتی

هزار ساله دارد. در این حیطه، اساتید بسیاری همچون سیروس پرهام، تورج ژوله، شیرین صوراسرافیل و ... همواره تلاش کرده‌اند تا به بهترین نحو ممکن، انواع بافت، روش‌ها، تکنیک‌ها، ابزارها و مواد اولیه و... را به صورت مکتوب در بیاورند تا نه تنها هنرجویان این رشته بلکه نسل‌های آتی نیز بتوانند از این هنر بهره‌جویند. هدف از انجام این پژوهش معرفی نمونه‌های بافته شده در ایران و ثبت نحوه بافت فرش لایه‌دار به صورت مکتوب و ارائه نمونه‌ای از تلفیق این شیوه با دیگر شیوه‌های هنری بافت قالی نظیر دورو و برجسته‌بافی است.

پیشینه برجسته‌بافی در ایران

با وجود آن که در مورد اولین دست‌بافته‌های بشر اطلاعاتی کم‌وبیش وجود دارد ولی درباره نخستین فرش‌های گره‌دار جهان و تاریخ و محل بافت آن‌ها دانسته‌های ما اندک است. در گذشته پژوهشگران به این نتیجه رسیده بودند که احتمالاً تمدن‌های باستانی مصر و آشور، گهواره فرش‌بافی جهان بوده‌اند. (نصیری، ۱۳۸۹: ۱۴) اما دستیابی به مجموعه نفیس پازیریک^۱ در سال ۱۹۴۹ میلادی توسط "سرگئی رودنکو"^۲، باستان‌شناس روسی و همکارانش از هیئت باستان‌شناسی موزه آرمنیاز سن پترزبورگ، نه تنها تاریخ قالی‌بافی را از هاله‌ای از ابهام بیرون آورد بلکه سند افتخار بافت نخستین قالی جهان توسط ایرانیان در دوره هخامنشی را نیز در تاریخ ثبت کرد.^۳ (یاوری و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۹۲) در کتاب دانش‌نامه فرش ایران نوشته احمد دانشگر (۱۳۹۰) آمده است که: "فرش معروف پازیریک با رنگ‌ها و سایه‌روشن‌های خود باعث برجسته جلوه دادن نقاط خاصی شده است. از دیدگاه رودنکو، این فرش نمونه‌ای از شیوه بافت برجسته نمای سایه‌دار است، زیرا بافت فرش پازیریک، سه‌بعدی نیست." "به گزارش طبری، فرش تاریخی و جواهر نشان بهارستان که اکثر کارشناسان آن را با فرش بهار خسرو یکی می‌دانند، شصت رش^۳ پهنا و شصت رش درازا داشته است. این فرش، تالار بارعام کاخ خسرو پرویز را مفروش می‌کرده و به شکل یک باغ بوده است که با نهرهای خود، فرش را به چهار قسمت تقسیم می‌کرده است. حاشیه فرش با سنگ‌های گران‌بها مانند زمرد، یاقوت، مروارید و فیروزه آراسته بوده است که چمنزاری سرسبز و بهار طبیعت را تداعی می‌کرده است. این فرش هنگام فتح تیسفون به دست جنگجویان فاتح افتاده و به‌عنوان غنیمت جنگی به یغما برده و قطعه‌قطعه شده است" (حشمتی‌رضوی، ۱۳۸۷، ۱۴۱-۱۴۰). طبق موارد ذکر شده شاید بتوان این‌گونه نتیجه گرفت که فرش بهارستان به مدد استفاده از جواهرات حالتی از

۱- پازیریک. قدیمی‌ترین فرش گره‌داری که در اصل به‌عنوان پوشش اسب به کار می‌رفته، توسط پروفیسور رودنکو در سال ۱۳۲۸ شمسی (۱۹۴۹ میلادی) در محلی به نام "پازیریک" واقع در هشتاد کیلومتری مرز مغولستان در میان کوه‌های آلتانی کشف شده است. (نصیری، ۱۳۸۹: ۱۴-۱۵)

2- Sergey Ivanovich RUDENKO

۳- رش یا آرش: واحد طول است. فاصله نوک انگشت میانی تا آرنج، معادل ۵۰ سانتی‌متر است (حشمتی‌رضوی، ۱۳۸۷: ۱۴۰-۱۴۱)

برجسته کاری در فرش را دارا بوده است. سعید نفیسی در مقاله‌ای با عنوان زری بافی و بافندگی در ایران (۱۳۱۹)، با توجه به آثار بازمانده در موزه‌ها و مجموعه‌ها، در چند سطر از بافت این نوع قالی در عصر سلجوقی خبر می‌دهد. وی قالی نقش برجسته را مخصوص ایران به‌ویژه مازندران و گرگان دانسته است: "در میان دوره‌های اسلامی، دوره سلجوقی به‌واسطه ترقی محسوسی که در صنعت بافندگی پیش آمده است، امتیاز خاصی دارد. در همین دوره قالی بافی نیز در ایران رواج بسیار داشته است و قالی یکی از کالاهای معروف ایران بوده است که به زیبایی بافته می‌شده و آن را به همه‌جا می‌برده‌اند. قالی‌هایی که گل‌های برجسته داشته و مخصوص ایران به‌خصوص گیلان و مازندران و گرگان بوده و آن را محفوظی می‌گفته‌اند..." (نفیسی، ۱۳۱۹: ۲۲). "در مقاله «قالی کاشان» نوشته حسن نراقی، تصویری از یک قالیچه گل برجسته ابریشم و گلابتون با نقش ترنج و گلدان مربوط به اواخر قرن یازدهم به چاپ رسیده است. این قالیچه متعلق به روی قبر شاه‌عباس دوم بوده و بافت استاد نعمت‌الله جوشقانی است" (نراقی، ۱۳۴۳: ۲۳). لایلا دادگر در معرفی قالی‌های گل برجسته می‌نویسد: "در حال حاضر یکی از قدیمی‌ترین نمونه‌های قالی گل برجسته موجود در موزه فرش ایران متعلق به اوایل دوره صفوی (قرن ۱۱ ه.ق) است که به قالی‌های پولونز یا لهستانی معروف است." (دادگر، ۱۳۶۴: بروشور موزه فرش ایران) از دیرباز تاکنون روش‌ها و تکنیک‌های متنوعی برای بافت انواع فرش وجود داشته است که هر یک بنا به مقتضیات محل بافت و نوع کاربری، مواد اولیه و مهارت بافنده، از روشی خاص در بافت برخوردارند. با توجه به مکانیزم‌های مختلف بافت (بافت تخت- بافت لول و بافت نیم‌لول)، دست‌بافته‌های متنوعی توسط بافندگان تولید می‌شود که هر یک خصوصیات خاص خود را داراست. (ژوله، ۱۳۸۱: ۱۱۱) در این بخش با توجه به تکنیک‌های موجود، به شرح مختصری از بافت فرش‌های هنری می‌پردازیم:

ممتازبافی (بافت فرش‌های هنری)

"یکی از انواع بافت فرش، ممتازبافی یا بافت فرش‌های هنری است. در ممتازبافی به جهت ظرافت و هنری بودن کار، از نقوش و طرح‌های معمولی استفاده نمی‌شود. بلکه از طرح‌هایی نظیر چهره، مناظر، کاشی‌کاری، بناهای تاریخی مانند تخت جمشید و مدرسه چهارباغ و نقاشی‌های هنرمندان معروف استفاده می‌شود که از تنوع فراوان رنگ و ظرافت بافت با رج‌شمار بالا همراه است. مواد مصرفی در قالی‌های ظریف بافت، اعم از نخ چله، نخ پرز و پود از نظر نوع جنس و ضخامت باید متناسب با رج‌شمار باشد؛ زیرا نوع جنس و کیفیت آن به‌طور مؤثری در کیفیت نهایی قالی بافته‌شده تأثیر دارد. برای مثال: نازکی بیش از حد نخ چله، از تراکم ریشم می‌کاهد و قالی، توخالی می‌شود. بهترین قالی ریزبافت، آن است که چله آن از ابریشم باشد زیرا بافت ریزحاصل از نخ

ابریشم را نمی‌توان از نخ پنبه‌ای به دست آورد. ممتازبافی انواع مختلفی دارد که عبارت‌اند از: قالی دورو، چهره‌بافی، منظره‌بافی، دوریزه‌بافی، محفوربافی و قالی‌های خاص" (اکباتانی، ۱۳۷۵: ۱۱).

۱- **قالی دورو:** دوروبافی در ایران از سابقه طولانی برخوردار است. ابتدا با بافت پارچه آغاز شده و سپس در قالی نیز وارد شده است. قالی دورو فرشی است که در دوروی آن طرح و نقشی بافته شود. در واقع نوعی فرش هنری و زینتی که بیشتر در موزه‌ها یا مجموعه‌های خصوصی و نمایشگاهی نگهداری و مورد استفاده قرار گرفته است. این نوع فرش به دلیل دو رو بودن جهت کف‌پوش کاربری زیادی ندارد. "در قالی یک رو، پس از بافت یک رج گره، عمل پود گذاری انجام می‌شود. پودها معمولاً نخ‌های پنبه‌ای هستند که در عرض قالی از زیروروی تارهای متناوب می‌گذرد. پودها به دو نوع ضخیم و نازک یا زیرورو تقسیم می‌شوند و به‌طور معمول پس از هر رج یک پود زیر و یک پود رو عبور داده می‌شود" (یساولی، ۱۳۷۰: ۶۴). اما برای بافت قالی دورو، باندنه ابتدا یک رج را طبق نقشه در یک سمت کار بافته سپس به سمت دیگر دار رفته و یک رج را طبق نقشه در آن‌سوی دار می‌بافد و عملیات پودکشی را انجام می‌دهد و این عملیات را تا انتهای بافت ادامه می‌دهد. چله‌کشی فرش دورو به‌صورت ترکی و لول بافت است. نمونه‌هایی از قالی‌های دورو که به صورت کتاب درآمده عبارتند از:

- بافت آیات سوره مبارکه «یس» قرآن مجید

خدابخش حیدری، هنرمند افغان، بافت آیات سوره مبارکه «یس» قرآن مجید بر روی هفت برگ قالی - را که ۱۳ سال بافتن آن به طول انجامیده است، به رهبر معظم انقلاب اسلامی تقدیم کرد. آیات قلب قرآن بر فرش‌هایی به ابعاد ۹۵ در ۶۵ و به رنگ کرم و صورتی بافته شده است. وزن این هفت برگ اثر نفیس ۱۴ کیلوگرم است و یک رحل برای آن طراحی شده که تخته فرش‌های منور به نور آیات سوره یس قرآن حکیم در آن قرار گرفته است (www.af.farsnews.com).

تصویر ۱- سوره مبارک یس، اثر خدابخش حیدری. بازیابی در ۴ شهریور ۱۳۹۶. ساعت ۱۴:۳۵ (www.af.farsnews.com)

– قالی قرآنی تبریز^۱

فرش قرآنی جهان اسلام موسوم به "فرش عشق" به همت نه تن از بهترین هنرمندان تبریزی با بافت بسیار ظریف خود زیر نظر دانشکده فرش دانشگاه هنرهای اسلامی تبریز، برای اولین بار در جهان به صورت فرش دو رویه محاسبه و طراحی شده و سپس توسط تیمی از بافندگان خبره و ماهر در مدت شش سال بافته شده است. این قالی در اندازه ۴۵ در ۷۵ سانتی‌متر است و در ۷۶ برگ و ۱۵۲ صفحه به خط عثمان‌طه بافته شده است. تصویر معظم رهبری بر روی قالی که توسط دانشگاه هنر اسلامی تبریز طراحی، نظارت و اجرا شده، به صورت دو رویه و در رج شمار ۸۰ از پشم و ابریشم بافته شده است. بافت نخستین این فرش در اسفند ۱۳۸۹ با حضور مقام معظم رهبری رونمایی شد (www.persiancarpetassociation.com).

تصویر ۲- فرش قرآنی جهان اسلام (فرش عشق). بازیابی در ۴ اردیبهشت ۱۴۰۰. ساعت ۱۵:۴۰ (<https://tabriziau.ac.ir>)

– قالی قرآنی تبریز^۲

فرش تمام ابریشمی کل قرآن در ۱۶۰ رویه با رج‌شمار عرضی ۸۰ و طولی ۱۶۰ گره رنگریزی طبیعی در ۲۰ رنگ هر رویه فرش شامل ۲۸ سطر با خط ایرانی استاد احمد نیریزی منقوش به حاشیه در ابعاد ۹۰ در ۶۰ سانتی‌متر است هر صفحه در مدت حدود ۱۶ ماه با بافندگان استاد کار و ماهر به صورت دو رویه بافته شده است قسمت تمام شده حدود ۴۰ رویه از ۱۶۰ رویه است. آماده‌سازی نقشه آن به صورت کامپیوتری و رنگریزی مصالح به کار رفته به روش سنتی و گیاهی گرفته است (۴ دی ۱۳۹۹ تصاویر مربوطه در صفحه دانشگاه هنر اسلامی تبریز بارگذاری شده است). (<https://tabriziau.ac.ir>)

تصویر ۳- فرش تمام ابریشمی کل قرآن. بازیابی در ۴ اردیبهشت ۱۴۰۰. ساعت ۱۵:۴۰ (<https://tabriziau.ac.ir>)

- فرش قرآنی دورویه

یوسف مددی متولد ۱۳۴۷ روستای "آق منار" شهرستان ملکان از توابع آذربایجان شرقی، خالق قالی قرآنی به ابعاد ۴۰ در ۶۰ سانتی‌متر از جنس ابریشم است و این اثر هنری را از تاریخ ۱۵ آبان سال ۱۳۸۸ آغاز و در مدت دو سال و شش ماه خلق کرده است. وی هم‌زمان با بافتن این اثر، جلد کتاب و جعبه اثر را نیز با طراحی خاصی بافته است (www.tabriz.isna.ir).

تصویر ۴- قرآن دورویه، اثر یوسف مددی. بازیابی در ۴ شهریور ۱۳۹۶. ساعت ۱۶:۰۵ (www.9149216361.blogfa.com)

۲- چهره‌بافی (بافت تصویری): "بافت قالی با طرح تصویری از قرن سیزدهم هجری قمری در ایران متداول شده است. فرش تصویری فرش‌ای است که نقوش آن اغلب از مینیاتورهای قدیمی یا تصاویر شخصیت‌های مذهبی و مشاهیر علم و ادب و هنر الهام گرفته باشد. فرش‌های تصویری اکثراً سفارشی بوده و جنبه تزئینی دارد و اصولاً برای کف‌پوش مناسب نیست و بیشتر به‌عنوان تابلوهای هنری، زینت‌بخش دیوارها هستند. در این نوع بافت به دلیل ظرافت کار، نقوش و خطوط مربوط به عناصر تشکیل‌دهنده مختلف صورت از بین خانه‌های شطرنجی عبور می‌کنند و گاهی ممکن است که بافته به‌جای یک گره از دو تا شش گره در بافت کمک گیرد." (اکباتانی، ۱۳۷۵، ۱۷)

۳- منظره‌بافی: یکی از بهترین منابع الهام‌بخش برای طراحان و نقاشان، جهت ایجاد تابلوهای زیبای فرش، بهره‌گیری از طبیعت بوده است. با استفاده از هنر ممتازبافی در بافت این‌گونه تصاویر، می‌توان به سایه‌روشن‌های دلخواه در بافت اثر دست‌یافت.

۴- دوریزه‌بافی: به کار بردن دو رج‌شمار متفاوت در بافت یک قالی را دوریزه‌بافی می‌گویند. در برخی از بافت‌ها برای آن‌که نقش به‌کاررفته در قالی را به‌طور واضح و کامل پیاده کنند لازم است که بعضی از نقاط طرح

به صورت ریزتر بافته شوند. برای مثال: در صورتی که در یک رج شمار پایین مثل رج شمار ۳۰، قصد بافت تصویری را داشته باشیم که در حالت عادی در رج شمار بالا آن کار جواب می‌دهد، به این صورت عمل می‌شود: در این روش چله‌کشی مطابق با رج شمار کمتر انجام می‌شود و بافت آغاز می‌شود. در بخشی که نیاز به تراکم بیشتر چله‌ها و گره‌های بیشتری باشد، چله‌های این قسمت را یکی یکی از روی دار جدا کرده، هر چله را به دوتار تفکیک کرده و مجدداً روی سردار گره می‌زنند، در نتیجه تعداد چله‌های آن دو برابر شده و تراکم آن افزایش می‌یابد و جزئیات آن بهتر انتقال پیدا می‌کند و قسمت‌های دیگر بافت با همان رج شمار اولیه بافته می‌شود. پس از پایان بافت قسمت مورد نظر، مجدداً چله‌های این قسمت را از سردار باز کرده، هر دوتار را باهم تاییده و به چله اولیه تبدیل کرده و سپس روی سردار گره‌زده، در نتیجه رج شمار کار به حالت اول بازگشته و ادامه بافت تا انتها انجام می‌پذیرد. به این گونه در یک بافت، دو رج شمار اجرا می‌شود.

تصویر ۵- تابلو فرش با تکنیک بافت دوریزه و گلیم لایه‌دار و برجسته‌بافی. بافنده سیده اکرم اولیائی طبائی (نگارنده)

۵- محفوربافی: "قالی محفور یا قالی حفره‌دار، قالی‌ای است که در زمینه آن از گلیم‌بافی استفاده شده و پرزهای آن در ناحیه نقوش به صورت برجسته بافته می‌شود. این نوع قالی‌ها به دو دسته ساده و دورو تقسیم می‌شوند. - در نوع ساده، متن و زمینه کار به صورت گلیم و بدون گره و پرز بافته می‌شود اما نقش قالی تنها در یک روی آن بافته شده و گره می‌خورد و در این حالت پرزها به صورت برجسته درمی‌آیند. در این نوع سعی می‌شود برای پود از نخ‌های براق زر و سیم‌دار استفاده شود. در واقع فرش زربفت نوعی از فرش محفور به حساب می‌آید.

- در نوع دورو، برخلاف نوع ساده، فرش دورو بافته می‌شود و نقوش روی قالی با نقوش پشت قالی متفاوت است و پشت گره‌های نقش یک‌طرف قالی، زمینه و متن طرف دیگر آن محسوب می‌شود.

تصویر ۶- قالی زرینفت، محفوربافی. بازیابی در ۲ آبان ۱۳۹۷. ساعت ۱۴:۰۵ از سایت فرش محمود نوری (www.mnkcarpet.com/zarbafti)

۶- فرش‌های استثنائی و خاص: در میان فرش‌های دست‌باف اغلب نقاط ایران، مواردی استثنائی یافت می‌شود که در طراحی و بافت آن‌ها نهایت هنرمندی، ظرافت و دقت به‌کار رفته است.

الف) غیرعادی بودن ابعاد، شکل و طرح: در برخی موارد و بنا به سفارش افراد، مؤسسات و کشورها، فرش‌هایی خاص از لحاظ ابعاد، طرح، نقش، نوع بافت و ... بافته می‌شوند. این‌گونه فرش‌ها اغلب هنری هستند و هنرمند در هیچ‌یک از مراحل طراحی و بافت، خود را محدود نمی‌سازد و ابعاد و طرح و رنگ فرش را بدون قیدوبند تعیین کرده و اثر هنری خود را خلق می‌کند.

ب) غیرمعمول بودن مواد اولیه: برخی فرش‌های سفارشی و هنری را با انواع الیاف غیرمعمول مانند الیاف طلایی و یا نقره‌ای می‌بافند و یا از روش‌های بافت غیرمعمول بهره می‌گیرند.

ت) تزئین فرش: زینت دادن به فرش عملی است که این دست‌بافت هنری را زیباتر نموده و یا به آن جلوه بیشتری می‌دهد. تزئین فرش به روش‌های گوناگونی انجام می‌گیرد: روش اول با استفاده از مواد اولیه است که از طریق انتخاب الیاف با رنگ‌های خاص برای بافت تمام یا قسمتی از فرش صورت می‌گیرد و یا استفاده از ابریشم ظریف برای بافت گل و گیاه، جهت مشخص ساختن اطراف نقوش و یا به‌کارگیری طرح‌ها و نقش‌های خاص در فرش و یا تزئین نمودن برخی از نقاط و خطوط طرح فرش با استفاده از سنگ‌های قیمتی که به این‌گونه دست‌بافت‌ها، قالی مرصع می‌گویند. روش دوم، برجسته‌کاری است که در این روش قسمت‌های خاص و جالب‌توجه طرح فرش به‌صورت برجسته بافته می‌شود؛ و در بعضی مواقع، بنا به سلیقه بافنده و یا پیشنهاد سفارش‌دهنده، طرح‌های گوناگون زیبا و جذابی در قسمت گلیم‌باف فرش یا حاشیه ساده آن بافته می‌شود. هم‌چنین با تزئین ریشه‌ها با انواع گره‌ها و بافت ویژه، کارهای اضافی بر روی فرش صورت می‌گیرد" (اکباتانی، ۱۳۷۵: ۲۵-۲۸).

فرش نقش برجسته و انواع برجسته بافی

فرش نقش برجسته: "فرشی که گل‌های آن با پرزهای بلندتر و به صورت برجسته و سه‌بعدی بافته می‌شود. مناظر سه‌بعدی و گل برجسته با سایه‌روشن‌هایی که در این گونه فرش‌ها به وجود می‌آوردند، طبیعی به نظر رسیده و جلوه خاصی پیدا می‌کنند." (اکباتانی، ۱۳۷۵، ۳۳-۳۸) "فرش‌های نقش برجسته از جمله فرش‌های نفیس و ممتاز به شمار می‌رود که جنبه تزئینی داشته و به‌عنوان زیرانداز استفاده نمی‌شود. این فرش‌ها دارای سطوح و برجستگی‌های خاصی در طرح و نقش هستند و دارای انواع متفاوتی هستند: نقش برجسته زمینه منقول، زمینه زربفت، زمینه گلیم دورو، زمینه کرک و ابریشم. فرش معروف ایرانی زمان ساسانیان، به نام بهارستان که به روایت تاریخی، زربفتِ گوهر نشان است، از جمله فرش‌های نقش برجسته بوده است" (تجدد، ۱۳۹۰: ۱۷۱).

انواع برجسته بافی در فرش

۱- فرش‌های برجسته: در این شیوه "برجسته بافی با شیوه و رح‌شمار خاصی انجام می‌شود که یک نوع آن دادن خواب معکوس به نقاط برجسته است. انواع این فرش‌ها به شرح زیر است:

الف) گلیم فرش: فرش‌هایی که بخش چشمگیری از آن، مثلاً زمینه فرش، گلیم باف و بدون پرز باشد و بخش دیگر آن، همچون گل‌ها و نقش‌ها و نقش مایه‌ها، پرزدار بافته شود. در نتیجه قسمت پرزدار این فرش‌ها برجسته جلوه می‌کند. زمینه این قالی‌ها اعم از یک پود و دو پود می‌تواند از گلیم، گلیم دورو، مفتول‌های مسی، نقره‌ای یا طلایی باشد. این شیوه که به صوف بافی معروف است در ایران پیشینه تاریخی دارد.

تصویر ۷- گلیم فرش. (عکس از نگارنده. بازار فرش اصفهان. اردیبهشت ۱۳۹۶)

ب) برجسته بافی با عملیات تکمیلی: فرش‌هایی که کلاً از نوع قالی و پرزدار باشد و فقط بخش‌هایی از آن با افزایش ارتفاع پرز در هنگام بافت و سایر روش‌های فنی برجسته شود. این قالی‌ها باید هنگام بافت پرداخت شود یا آنکه پس از بافت به شکلی یکنواخت پرداخت شود.

ج) برجسته‌کاری به وسیله حکاکی روی فرش: نوعی برجسته‌بافی در فرش با روش قیچی‌کاری وجود دارد که پیشتر در چین و هند مرسوم بود و هم‌اکنون نیز ادامه دارد. در این روش پس از اتمام بافت، سطح کار را یک‌دست پرداخت کرده و سپس با قیچی یا موزر^۱، دور نقش را شیار ایجاد کرده که از متن اصلی، برجسته‌تر به نظر می‌رسد.

د) نوعی فرش برجسته‌نما نیز بافته می‌شود که سه‌بعدی نیست. در این نوع فرش‌ها، رنگ‌ها و سایه‌روشن به‌گونه‌ای انتخاب و به‌کاربرده می‌شود که نقاط موردنظر برجسته جلوه کند. فرش پازیریک نمونه‌ای از این شیوه بافت است. پرفسور رودنکو، کاشف این فرش، در این‌باره می‌نویسد: «... صف شیران بر فرش‌هایی که در پازیریک پیداشده یک نقش برجسته است که درست بر حاشیه ردای خشایارشا بر تخت جمشید منقوش است». منظور رودنکو از برجسته همان برجسته‌نمای سایه‌دار است زیرا بافت فرش پازیریک سه‌بعدی نیست.

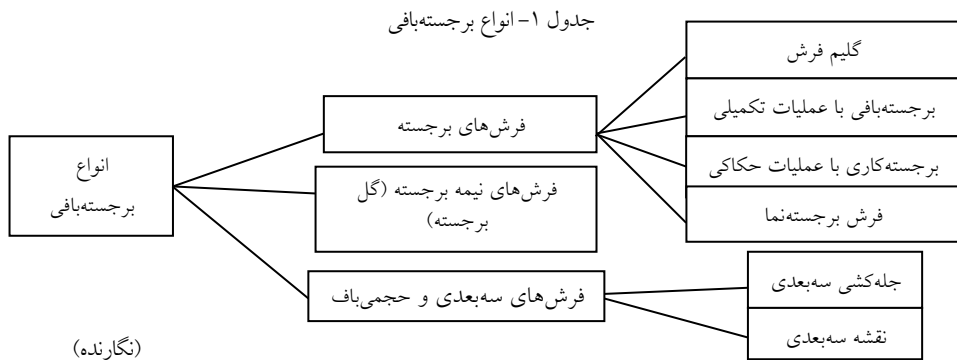
۲- فرش‌های نیمه برجسته (گل برجسته): فرش‌هایی را گویند که پرز گل‌های آن نسبت به سایر قسمت‌ها بلندتر باشد و برجسته و سه‌بعدی نشان داده شود. مناظر سه‌بعدی و گل برجسته با سایه‌روشن‌هایی که در این فرش‌ها به وجود می‌آورد طبیعی‌تر به نظر می‌رسد و جلوه‌ای خاص می‌یابد. گره زدن با خواب برعکس تکنیکی است که در بافت گل برجسته به کار می‌رود" (دانشگر، ۱۳۹۰: ۴۰۳).

تصویر ۸- قالیچه بوستان، اثر علی خدادادی. بافته‌شده به‌صورت لایه‌دار و برجسته. بازیابی در ۶ اردیبهشت ۱۴۰۰. ساعت ۱۸:۰۰
(www.farsnews.ir-www.incc.ir)

۳- فرش‌های سه‌بعدی و حجمی‌باف: "فرش‌های ایرانی تا مدت‌ها با نقش‌های دویعدی و به‌صورت تخت بافته می‌شد. در طول سال‌های اخیر تغییراتی در ساختار یکنواخت فرش‌ها ایجاد شده است تا همچنان فرش‌های ایرانی نمونه‌های برتر در بازار رقابت جهانی باشند. ایده سه‌بعدی سازی فرش در کشور ما به یکی از دو صورت زیر اجرا می‌شود: الف) نقشه فرش سه‌بعدی است که معمولاً برای بافت تابلو فرش‌ها استفاده می‌شود و به آن تابلو فرش با نقش سه‌بعدی می‌گویند.

ب) چله‌کشی فرش، سه‌بعدی است که فرش حاصل از لحاظ فضایی دارای سه بعد است. هنر و نوآوری در روش اول در پیاده‌سازی نقشه فرش به صورت سه‌بعدی است؛ اما در روش دوم با تغییر در ساختار هندسی چله‌کشی، فرشی بافته می‌شود که از لحاظ فضایی دارای سه بعد است. در روش دوم چند دار چله‌کشی هم‌زمان باهم ادغام می‌شوند و کارگاه متحدی را تشکیل می‌دهند و بافنده برای ایجاد الگوی سه‌بعدی، گره‌ها را در زاویه‌های مختلف بر روی چله‌های پیاده می‌سازد. اصول چله‌کشی برای هر دار کاملاً مطابق با اصول چله‌کشی سنتی است. با این تفاوت که در این روش برای ایجاد سطوح برجسته و بعد دادن به ابعاد هندسی ساختار مطابق با طراحی فرش، از دارهای مختلف که با زوایای هندسی مناسبی نسبت به هم قرار گرفته‌اند استفاده می‌شود. از ویژگی‌های برجسته این فرش‌ها می‌توان به یکپارچه بودن آن‌ها علی‌رغم استفاده از دارهای مختلف اشاره کرد. همچنین طرح‌های سه‌بعدی برخلاف طرح‌های دوبعدی دارای همتای مشابه نیستند و گاهی منحصر به فرد هستند. این فرش‌ها معمولاً با ابعاد طبیعی پیکر انسان، حیوان و یا اشیاء بافته می‌شود. فرش‌های کروی نیز در رده فرش‌های حجمی است که به شکلی خاص و استاندارد بافته می‌شوند " (www.qalibafi.ir).

قالی دورو و لایه‌دار

فرش لایه‌دار: در این گونه فرش‌ها با استفاده از تارهای اضافی که در نقاط ضروری به تار اصلی فرش گره‌زده می‌شود، کار بافت لایه روی فرش را انجام می‌دهند. برای مثال طرح دختر بچه‌ای را در نظر بگیرید که به دیواری تکیه داده و دستمالی را در دست خود دارد. بافنده می‌خواهد دستمال را برجسته‌تر نشان دهد. برای این کار از تکنیک لایه‌دار کمک می‌گیرد. به این صورت که قسمت‌های زمینه کار را به صورت عادی بر روی تارهای کشیده شده بر دار قالی می‌بافد و وقتی به قسمت گره‌های دستمال رسید، با بافتن

چله‌های اضافی بر روی تارهای اصلی، رج به رج تارهایی برای بافت دستمال ایجاد می‌نماید، درعین حال بافت طرح زمینه و دختر بچه را ادامه می‌دهد و پس از اتمام کار، بافت چله‌های کاشته شده برای دستمال را انجام می‌دهد. در این حالت، دستمال به صورت لایه‌دار بافته شده است. لازم به ذکر است که فرش لایه‌دار نوعی فرش تزئینی است و به عنوان کفپوش استفاده نمی‌شود.

تصویر ۹- فرش دورو لایه‌دار. بافته غزاله سمائی (عکس از نگارنده)

قالی‌های دورو همان‌طور که قبلاً ذکر شد به صورت دورو بافته می‌شوند. در واقع به جای آن‌که در پشت قسمت بافته شده شاهد گره‌های خامه باشیم، با ردیفی دیگر از پرزهای قالی مواجه می‌شویم. هر دو سمت این قالی‌ها دارای پرز بوده و می‌تواند انواع مختلفی را داشته باشد.

هر دو سمت قالی، یک طرح را داشته باشند. طرح هر دو سمت باهم متفاوت باشد. طرح دو سمت قالی مکمل یکدیگر باشند. به صورت کاملاً پرزدار بافته شوند و یا به صورت گلیم فرش باشند. با تمامی این خصوصیات، این قالی‌ها بیشتر جنبه تزئینی به خود گرفته و کمتر به عنوان کفپوش مورد استفاده قرار می‌گیرند. در برخی از قالی‌ها، برای ایجاد حجم و یا برجستگی از تکنیک‌های خاصی استفاده می‌شود. به وسیله تکنیک لایه‌دار می‌توان لایه‌ای متصل به قالی را ایجاد نمود به گونه‌ای که هم از پرزهای بافته شده در سطح، جدا باشد و هم به قالی متصل باشد. مثلاً برای بهتر جلوه دادن پروانه بافته شده به صورت دوبعدی و مسطح؛ می‌توان در قسمت اتصال بال‌ها به بدنه استوان‌های شکل پروانه، از تکنیک لایه‌دار بهره برد و بال‌ها را به صورت جدا شده از سطح، بافت. در نهایت کار به گونه‌ای می‌شود که گویی پروانه در حال پرواز از روی سطح قالی است. تکنیک دورو و لایه‌دار هر دو باعث افزودن به زیبایی کار شده و نقش قالی را ملموس‌تر می‌نماید و به بیننده حس طبیعی بودن را القا می‌کند. در این راستا نگارنده بافته‌ای دورو و لایه‌دار را ارائه نموده که خصوصیات ذکر شده در آن رعایت شده است.

نمونه کار بافته شده

با توجه به مطالب ارائه شده در این تحقیق و تجربیات دوران دانشجویی، دست‌بافته‌ای دورو برپایه تاروپود و پرز بافته شده است که به صورت کتاب بوده و با استفاده از تکنیک لایه‌دار، صفحه میانی آن شکل گرفته و به بدنه اصلی متصل است که با بیتهای از اشعار حافظ شیرازی نیز مزین شده است. ابعاد این کتاب ۲۱*۳۲.۲ سانتی‌متر با ارتفاع ۱۸.۲ سانتی‌متر است. جلد کتاب به همراه صفحات اصلی داخلی آن به صورت دورو، با استفاده از چله‌کشی ترکی بافته شده و صفحه میانی آن به صورت لایه‌دار و یک رو، در میان آن قرار گرفته که به صورت یکپارچه و متصل به کار اصلی است. به دلیل آن که قسمت جلد و متن اصلی کتاب به صورت دورو، بافت هر دو طرف به‌طور هم‌زمان انجام گرفته است.

تصویر ۱۱- اواسط بافت کتاب. (عکس از نگارنده).

تصویر ۱۰- چله‌کشی و مراحل ابتدایی بافت و آغاز کاشت چله‌های میانی کتاب. (عکس از نگارنده)

تصویر ۱۳- مراحل بافت صفحه میانی کتاب، قسمتی که چله‌های در میانه کار کاشته شده بودند (عکس از نگارنده)

تصویر ۱۲- قسمت پایانی بافت صفحات اصلی و پایان کاشت چله‌های صفحه میانی کتاب. (عکس از نگارنده)

همان‌طور که ذکر شد، این کتاب به‌صورت دورو و لایه‌دار است. در بخش داخلی، کناره‌های کار نسبت به زمینه متن، برجسته‌تر بوده و پرزها دارای ارتفاع بیشتری هستند که در حالت بسته بودن کتاب، القاکننده ضخامت صفحات کتاب هستند. با توجه به رج‌شمار ۵۰ برای بافت، چله‌هایی از جنس پنبه ۹ لا و خامه‌هایی از جنس مریнос و ابریشم استفاده شده است. در بخش‌هایی از نخ گلابتون برای ظرافت بیشتر بهره گرفته و نوشته روی جلد با عنوان دیوان حافظ به کمک گره‌های هنری و تزئینی بافته شده است. درون کتاب با این بیت از اشعار حافظ مزین گشته است:

مژده‌ای دل که مسیحا نفسی می‌آید / که ز انفاس خوشش بوی کسی می‌آید.

در قسمت دیگری از کتاب، تمثیلی از آرامگاه حافظ شیرازی با نخ مریнос و ابریشم بافته شده است. در مجموع قرار گرفتن ۷۸۶۰ گره در کنار هم باعث ایجاد این دست‌بافته شده است.

تصویر ۱۴- کتاب تکمیل شده به صورت کاملاً یکپارچه با تکنیک لایه‌دار. (عکس از نگارنده)

جدول ۲- شناسنامه کتاب بافته شده

نام اثر: حافظ از نوع فرش	
۱	رج‌شمار: ۵۰ رج
۳	تکنیک‌های به‌کاررفته: برجسته‌بافی - دوروبافی - لایه‌دار - گره هنری
۵	نوع مواد اولیه: چله پنبه ۹ لا. پود پنبه. گلابتون. خامه کرک و ابریشم.
۶	ابعاد: ۳۲*۲۱ سانتی‌متر (جلد) ۱۳*۱۸ سانتی‌متر (صفحه داخلی)
۷	شرح رنگ: شکلاتی. طلایی. قهوه‌ای. طوسی. نوک‌مدادی. آبی روشن.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

امروزه با پیشرفت علوم و صنایع، اطلاعاتی جامع و کامل‌تر از گذشته در اختیار بشر قرار گرفته است. امکاناتی که می‌تواند منجر به ایجاد محصولاتی جدید شود. این پیشرفت در مورد فرش دست‌باف نیز صدق می‌کند. با افزایش اطلاعات در این حوزه و آگاهی از انواع بافته‌ها، تکنیک‌ها، روش‌ها، مواد و ابزار موجود، طرح و نقش و... و برخورداری از دانش موجود در مورد هر یک از موارد ذکر شده، می‌توان از یکایک این خصوصیات استفاده کرد و با اندک ذوق و استعداد هنری و تلفیق آن‌ها با یکدیگر، به محصول و بافته‌ای متفاوت دست‌یافت. بافته‌ای که بتواند مخاطبین خود را در بازارهای داخلی و خارجی به همراه داشته باشد. مخاطبینی که فرش را به‌عنوان یک کالای صرفاً کف‌پوش، مورد استفاده قرار نمی‌دهند بلکه در دکوراسیون و زیبایی محیط، به صورت کاربردی و یا تزئینی از آن بهره می‌گیرند. در این بحث نیز پس از بررسی انواع بافته‌ها، تکنیک‌ها و روش‌های بافت، به‌خصوص بافت نقوش برجسته در قالی، در مورد نحوه بافت قالی دورو و لایه‌دار توضیحاتی ذکر شد و روش کار شرح داده شد تا بتوان بر اساس مباحث ارائه شده بافته‌ای دورو و لایه‌دار به صورت کتابی یکپارچه خلق نمود.

فهرست منابع

- اکباتانی، شمس‌الملوک. (۱۳۷۵). بافت فرش‌های هنری (چاپ دوم). تهران: مرکز نشر و تصویر جهادسازندگی.
- تجدد، حسین. (۱۳۹۰). دایره‌المعارف فرش دست‌بافت ایران- جلد اول (چاپ دوم). تهران: انتشارات دایره‌المعارف ایران‌شناسی.
- حشمتی‌رضوی، فضل‌الله (۱۳۸۷)، تاریخ فرش سیر تحول و تطور فرش‌بافی ایران (چاپ اول)، تهران: انتشارات هنر
- دادگر، لیلا. (۱۳۶۴). نمایشگاهی از قالی‌های گل برجسته از قرن هشتم ه.ق. تا دوره معاصر. در بروشور سه لت، موزه فرش ایران.
- دانشگر، احمد. (۱۳۹۰). دانشنامه فرش ایران (چاپ اول). تهران: انتشارات یادواره اسدی.
- ژوله، تورج (۱۳۸۱)، پژوهشی در فرش ایران (چاپ اول)، تهران: انتشارات یساولی
- فرهادی، مرتضی. (۱۳۸۳). قالیچه‌های گل برجسته دره جوزان ملایر. نامه انسان‌شناسی، ۵، ۶۵-۶۷.
- نراقی، حسن (۱۳۴۳). قالی کاشان. در هنر و مردم، شماره (۱۹)، ۲۳

- نفیسی، سعید. (۱۳۱۹). زری‌بافی و بافندگی در ایران. در ایران امروز شماره (۱۲). ۲۲.
- نصیری، محمدجواد. (۱۳۸۹). افسانه جاویدان فرش ایران (چاپ اول). تهران: انتشارات فرهنگسرای میردشتی.
- یآوری، حسین. رجبی، زینب. قادری، فائزه. (۱۳۹۳). فرش ایران در دوره صفویه (چاپ اول). تهران: انتشارات سایه‌بان هنر.

- یساولی، جواد. (۱۳۷۰). مقدمه‌ای بر شناخت قالی ایران (چاپ اول). تهران: انتشارات فرهنگسرا.
- www.af.farsnews.com/culture/news/۱۳۹۵۰۳۱۹۰۰۰۴۲۱/۱۴:۳۵ ساعت ۴ شهریور ۱۳۹۶
- ww.persiancarpetassociation.com/tabriz_ghaly_ghorani_14111.html/ ساعت ۱ شهریور ۱۳۹۶
۱۱:۰۰

- www.qalibafi.ir/ ۱۳۹۶ تیر ۲۸ چهارشنبه ۱۳:۵۶ ساعت قالی‌بافی

www.tabriz.isna.ir/Default.aspx?NSID=۰&SSLID=۴۶&NID=۲۱۷۸۹ / خبرگزاری ایسنا

۶ www.tasvirlink.blogfa.com/post//۱۸:۵۷ ساعت ۱۳۹۶ شهریور ۵

۲ www.tasvirlink.blogfa. Zarbaft- www.mnkcarpet.com/zarbaft / ۱۴:۰۵ ساعت ۱۳۹۷ آبان

www.۹۱۴۹۲۱۶۳۶۱.blogfa.com/ ۱۶:۰۷ ساعت ۹۶ شهریور ۹۶

www.tabriziau.ac.ir/ ۱۵:۴۰ ساعت ۱۴۰۰ اردیبهشت ۴

https://www.incc.ir/news/IDincc/۵۷۵۱ / ۱۸:۰۵ ساعت ۱۴۰۰ اردیبهشت ۶

https://www.farsnews.ir/news/۱۳۹۷۰۴۰۱۰۰۰۰۲۲ / ۱۸:۰۵ ساعت ۱۴۰۰ اردیبهشت ۶

علی خدادادی /